

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2018/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Balázs-Hajdu Péter
Bozsoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

EFOP-3.4.3-16-2016-00005

Korszerű egyetem a modern városban: Értékközpontúság,
nyitottság és befogadó szemlélet egy 21. századi felsőoktatási modellben

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

BOGNÁR PÉTER	
Alfabetizáció a késő középkori, kora újkori Magyarországon	7
GESZTELYI HERMINA	
Mit keres a szoknya az asztalon?	
Bethlen Kata fogarasi adományainak elemzése.....	23
SZABÓ-REZNEK ESZTER	
K. Papp Miklós és egy értelmiségi hálózat	
A kulturális elit alakulása és működése a 19. század végi Erdélyben	35

KRITIKAI LAPOK

SZOLNOKI ANNA	
A filológia piacán: kettő lett, maradhat?	
(<i>Kazinczy Ferenc művei, Költemények I-II.</i> , s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2018.)	49
FARKAS EVELIN	
Karakterkörkép	
(KUCSERKA Zsófia, <i>Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben</i> , Bp., Ráció, 2017.)	61
ZSEMBERY BORBÁLA	
A „Jókai-küldetés”, avagy mi legyen Jókai Mórral?	
(<i>A kispróza nagymestere: Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról</i> , szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városáért Közalapítvány, 2018.)	67

HASZNOS MULATSÁGOK

BALÁZS-HAJDU PÉTER	
Balassi Bálint ekhós versei és a közköltészeti hagyomány	75

FILLÉRTÁR

KÖLCSEY FERENC	
Rövid Laistroma a' Debreczeni Grammatika' hibás állításainak	91
KÖLCSEY FERENC	
Rövid Lajstromok, a' Cons[iliarius]. Aranka György Grammat[ika]. hibáinak, az Erdélyi Társaság' Első Kötetében.....	101
ONDER CSABA	
Két Kölcsey-kézirat a nyelvújítási harcok időszakából.....	105

Bognár Péter

Alfabetizáció a késő középkori, kora újkori Magyarországon

A következő szakirodalmi összefoglaló a magyar nyelvű világi költészet kialakulását vizsgáló, Horváth Iván vezette OTKA-projekt (109127) segédanyaga. Ahhoz, hogy világosabb képet kapjunk a környezetről, amelyben – a fennmaradt adatok tanúsága szerint valamikor a 15. század közepe táján – egyszerre igény mutatkozott világi tematikájú versekre, a téma kutatóinak eredményeire támaszkodva megpróbáltuk megrajzolni, hogy milyen szinten lehetett akkortájt a magyarországi írni és olvasni tudás.

A magyar királyság különböző fejlődési pályán mozgó rétegeinek az írással, az írott szövegekkel való kapcsolata két többé-kevésbé elkülöníthető módszertan segítségével vizsgálta a kutatás. Az egyik, a modern magyar irodalomtudomány kezdetei óta folyamatosan kimutatható megközelítés az írásbeliséget a maga sokféleségében igyekszik leírni, érdeklődésének középpontjában az írástudatlanság és az alfabetizáltság két pólusa közti átmeneti formák állnak, tehát azt vizsgálja, hogy egy közösség vagy egy társadalmi réteg mikor, hogyan került kapcsolatba az írás mesterségével, illetve az írott szövegekkel.¹ Ezzel az alapvetően kvalitatív jellegű megközelítéssel szemben a másik, az 1970-es években megjelenő kutatási irány a kvantitatív szempontokat helyezi előtérbe, és azt vizsgálja, hogy a társadalom egy adott rétegében

¹ Lásd például: CSERNÁTONI Gyula, *Az erdélyi szászok oktatásügye*, Századok, 1893, 478–490; IVÁNYI Béla, *Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVI. században*, Magyar Könyvszemle, 1911, 132–146, 215–226, 301–318; ISTVÁNYI Géza, *A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása*, Bp., 1934; ILA Bálint, *Az írásbeliség szerepe a XVII. századi gazdasági igazgatásban*, Levéltári Közlemények, 1946, 27–46; MOLLAY Károly, *Többnyelvűség a középkori Sopronban*, Soproni Szemle, 1967/1–5, 155–171, 205–223, 317–333; 1968, 37–58, 130–150; JAKÓ Zsigmond, *A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben* = J. Zs., *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976, 25–36; TAKÁCS Lajos, *A paraszti írásbeliség XVII. századi történetéhez*, MTA Nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei, 1979/3–4, 361–369; FÜGEDI Erik, *Kolduló barátok, papok, nemesek*, Bp., Magvető, 1981; BAK Borbála, *Városi írásbeliség a XVIII. században*, Magyar Herald, 1984, 294–310; DRASKÓCZY István, *Litteratusok egy Pest környéki nemes családban a XIV–XV. században*, Magyar Herald, 1984, 155–175; KUBINYI András, *Írástudás és értelmiségi foglalkozásúak a Jagelló-korban*, Magyar Herald, 1984, 186–208; KUBINYI András, *Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban*, Soproni Szemle, 1999/4, 331–342; PÉTER Katalin, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. század második felében*, Századok, 1985/4, 1006–1028; PÉTER Katalin, *Az olvasó nő eszménye a 17. század elején* = P. K., *Magánélet a régi Magyarországon*, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2013 (Magyar történelmi emlékek: Értekezések), 25–33; CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtörténet*, Bp., Gondolat, 1987.

mikor milyen magas lehetett az alfabetizáltak száma.² Mindkét megközelítés igazsága könnyen belátható. Egyrészt világos, hogy az írás- és olvasástudás, valamint az aalfabetizmus a gyakorlatban soha sem vegytisztán jelentkeznek. Középkorban és a kora újkorban például gyakori, hogy valaki olvasni tudott ugyan, de írni nem, sőt még ezt a csoportot is tovább szűkíthetjük azokra, akik tudtak olvasni, de csak nyomtatott szöveget. Ezeknek az átmeneteknek a leírása tehát elengedhetetlen.³ Másrészt viszont a jellemzően aláírás-vizsgálattal dolgozó, kvantitatív módszertan eredményeit is nehéz volna vitatni. Az aláírások, illetve az azokat helyettesítő keresztek tömeges feldolgozásából nyert adatok akkor is számszerűsíthetővé teszik az íráshoz való viszonyt, ha az írásbeliség mibenlétét esetenként nem definiálják.⁴

A következő szakirodalmi összefoglalás a két megközelítésmód eredményeit összegezve igyekszik bemutatni az eddigi kutatások alapján kirajzolódó, a világi társadalom egy-egy csoportjának olvasás- és írástudására vonatkozó képét. A fejezetek előbb az adott társadalmi csoportra vonatkozó kvantitatív jellegű adatokat gyűjtik össze, majd arra kíváncsiak, hogy a kvalitatív jellegű vizsgálatok cáfolják-e az előbbieket alapján kirajzolódó képet.

Az áttekintés négy társadalmi réteget különböztet meg: arisztokrácia, köznemesség, szabad királyi városok lakossága és parasztok. Mivel az első országos népszámlálás, amely foglalkozik a népesség írni és olvasni tudásával, 1870-ben készült,⁵ az ezt megelőző időszakból legjobb esetben is csak egyes területekről vannak adataink, de a témát statisztikai eszközökkel ezeken a területeken is csak a 18. század elejétől sikerült vizsgálnia a kutatásnak.

Arra, hogy a zalfabetizáció folyamatainak vizsgálata kora újkorban számolni kell az írástudatlan, de olvasni tudó félaalfabétákkal, először Margaret Spufford

2 BENDA Kálmán, *Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években*, Somogy megye múltjából: Levéltári évkönyv, 1977, 123–133; FÜGEDI Érik, *Kolduló barátok, papok, nemesek*, Bp., Magvető, 1981; MISKOLCZY Ambrus, *Az írni tudás és a társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820-30-as években* = *Ráday Gyűjtemény Évkönyve II.* 1981, 121–135; HUDI József, *Írni tudás Veszprém vármegyében a XIX. század közepén* = *A Dunántúl településtörténete: Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. Század)*, szerk. SOMFAI Balázs, Veszprém, 1989, 457–465; HUDI József, *Alfabetizáció és társadalom a XIX. századi Veszprémben*, Levéltári Szemle, 1995/4, 38–46; HUDI József, *Könyv és társadalom: Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Bp., OSZK–Gondolat, 2009 (Nemzet téka), 56–98; TÓTH István György, *Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon*, Acta Papensia, 2002, 31–37.

3 Az alfabetizáltság fokozatairól lásd TÓTH, *i. m.*, 31–34.

4 Az alfabetizáció kutatástörténetét összefoglalja Sz. KRISTÓF Ildikó, *Statisztikák, használatok, olvasatok: Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század)* = *Történeti forrás – néprajzi olvasat: Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*, szerk. FÜLEMILE Ágnes, KISS Réka, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet – L' Harmattan, 2008 (Documentatio Ethnographica, 23), 209–224; HUDI József, *Könyv és társadalom...*, *i. m.*, 7–18, 56–58; ANNA ADAMSKA, *The Study of Medieval Literacy: Old Sources, New Ideas* = *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, eds. ANNA ADAMSKA, MARCO MOSTERT, TURHOUD, BREPOLIS, 2004 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 9), 13–47.

5 Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, Pest, Athenaeum, 1871.

vizsgálata nyomán helyezett nagyobb hangsúlyt a kutatás. Spufford meggyőzően bizonyítja, hogy a 17. században a kisiskolásokat előbb olvasni tanították; akik tehát csak rövid ideig tanultak, írástudatlanok maradtak, az olvasás mesterségét még elsajátíthatták.⁶ A csak olvasni tudók arányát Benda Kálmán és Tóth István György a nyugat-magyarországi falvak 18. századi lakosságára vonatkozó becslései néhány százalékosra teszik,⁷ de ennek a rétegnek az aránya – legalábbis a parasztok körében – a Benda és Tóth feltételezte értéknél biztosan magasabb volt. Az 1870-es népszámlálás a csak olvasni tudók arányáról nem készít megyékre lebontott értékelést, az országrészekre vonatkozó kimutatókban megkülönbözteti viszont a városi és a vidéki lakosságot. A felmérés szerint a magyarországi vidéki – tehát nagyrészt paraszti – társadalomba tartozó férfiak és nők (itt és a továbbiakban is mindig egész számmra kerekítve) 42, illetve 26%-a tudott írni is, olvasni is, de további 9, valamint 19% azoknak az aránya, akik olvasni tudtak ugyan, de írni nem. Ugyanez a városban élők esetében 67/47%, illetve 2/6%.⁸ A csak olvasni tudó vidéki férfiak/nők az olvasni is, írni is tudókhoz viszonyított aránya a 19. század második felében eszerint 21/73%, a városi férfiak/nők között 3/13%. Mivel ezek az adatok a többi országrészben (Erdély, Fiume város és kerülete, Horvát-Szlavónország, határőrvidék) is hasonlóan alakulnak, úgy tűnik, hogy a csak olvasni tudók aránya egyrészt a vidéki társadalomban, másrészt a nők között korábban is jóval magasabb lehetett a Benda és Tóth által becsült értékeknél.⁹

Arisztokrácia

Az arisztokrácia alfabetizációjának folyamatát statisztikai eszközökkel nem vizsgálta a kutatás, de a ránk maradt adatok alapján úgy tűnik, hogy e társadalmi réteg férfi tagjai nagyobb számban a 15. és a 16. század közepe közötti időszakban sajátítják el az írás mesterségét. Sokat idézett adat, hogy a pozsonyi békeszerződést (1491) a magyar küldöttségben tárgyaló Báthory István erdélyi vajda, Gutti Ország László lovászmester és Rozgonyi László kamarásmester nem tudta saját kezű aláírással hitelesíteni,¹⁰ de az írástudatlanság az arisztokrácia férfi tagjainak körében

6 Margaret SPUFFORD, *First steps in literacy: the reading and writing experiences of the humblest seventeenth-century spiritual autobiographers*, *Social History* 1979/4, 407–435.

7 BENDA Kálmán, *Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években...*, i. m., 132; TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA TTI, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17), 80.

8 Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 231.

9 A csak olvasni tudók a nők között magas arányát Hudi József a nők társadalmi szerepével magyarázza. „A nők körében megkésve kezdődött az alfabetizáció, s lassabban is haladt előre. Ugyanakkor hosszú időn át nagyobb volt a »szakadék« a csak olvasni, valamint az írni-olvasni tudók között. Mindkettő a nők sajátos gazdasági-társadalmi helyzetével függött össze. A férj felügyelete alatt élő asszony működésükörea hagyományos világban a háztartásra és a gyermekek nevelésre terjedt ki. Az ének- és imakönyv, az ábécéskönyv forgatásához a nép körében sokáig semmi szükség nem volt az írni tudásra.” (HUDI József, *Könyv és társadalom...*, i. m., 73.)

10 FRAKNÓI Vilmos, *A Hunyadiak és a jagellók kora (1440–1526)*, Bp., Athenaeum, 1896 (A magyar nemzet története, 4), 352.

ekkor már nem volt általános. Kubinyi András ötven Jagelló-kori végrendeletet elemez, ezek közül kilencet a risztokra a férfi, hármat a risztokra a nő állított ki (a többi köznemes férfiaktól és asszonyoktól származik). A saját kezűleg aláírt végrendeletek aránya a teljes anyagban 18%, csak férfiakra szűkítve a vizsgálatot: 23%, az a risztokratákra korlátozva: 55,5%,¹¹ vagyis a 15–16. század fordulóján Kubinyi által vizsgált a risztokraták fele már le tudta írni a nevét, a főnemesi réteg férfi tagjainak körében a 16. század végére pedig már általános az írás- és olvasástudás.¹²

Az uralkodóház női tagjai után¹³ az a risztokra asszonyok a 15. század második felében kezdenek el olvasni. A *Mária-zsolozsmát*, a *János evangélium* bevezetőjét, Petrarca hétbűnbánatizsoltárát és a néhány magánimátt tartalmazó *Festetics-kódexet* (1492–1494), illetve a *Mária-zsolozsma* vesperását, Szent Brigitta tizenöt imáját és a magánimádságokat tartalmazó *Czech-kódexet* (1513) a nagyvázsönyipálosok Kinizsi Pál felesége, Magyar Benigna számára állították össze,¹⁴ de 1533-ban Komjáti Benedek is a risztokra asszony, Perényi Gáborné Frangepán Katalin számára fordítja le Pál leveleit.¹⁵ Az írástudás iránti igény a főrangú nők körében a 16. század közepe táján jelentkezett. Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsai Orsolya levelezését idézve Tóth részletesen elemzi, hogy a 16. század közepe táján az írás még a legműveltebb asszonyoknak is megerőltető feladatot jelentett. Kanizsai Orsolya jól tud írni, de mivel kevésbé gyakorlott, ha beteg vagy ha sietnie kell, ő is írődeáknak diktál. Garai Bánffy Borbála, Zay Ferenc kassai főkapitány felesége nem tud írni, de a század második felének közepén ez már nem evidens, Zay Ferenc 1568-ban meg is próbálja rábeszélni az írás mesterségének elsajátítására (az ekkor legalább negyvenöt éves Bánffy Borbála a kérést korára való hivatkozással elutasítja). Czobor Erzsébet, Czobor Imre nádori helytartó lánya férjhezmenetelekor (1592) még nem tud írni, a házasságkötés után nem egész két évvel – férje, Thurzó György, a későbbi nádor nagy örömeire – egy levelét már saját kezével veti papírra. A Tóth által részletesebben vizsgált nyugat-dunántúli a risztokraták feleségei körében az írástudás a 17. század közepére válik általánosan elterjedté, de a betűk vonalvezetése legtöbbször még ekkor is „gye-

11 KUBINYI András, *Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban...*, i. m., 331–332.

12 TÓTH István György, *Mivelhogyan magad írást nem tudsz...*, i. m., 139.

13 Az apácaként nevelkedő Szent Margit 13. századi példáját nem számitva, a 14. századtól vannak adatok arra, hogy az uralkodóház női tagjai már megtanultak olvasni. Károly Róbert özvegye, Łokietek Erzsébet breviáriumáról végrendelezik, Nagy Lajos feleségének misszáléja és breviáriuma is volt, lánya – a későbbi lengyel királynővé választott Hedvig – lengyelül olvasta a Bibliát. Nem Magyarországon tett szert műveltségre, de a magyarországi írásbeliség elterjedése szempontjából mindenképpen meg kell említeni a külföldi uralkodóházak 15. századtól Magyarországra házasodó, művelt nőtagjait; Hunyadi Mátyás feleségét, Aragóniai Beatrixot Galeotto olvasott emberként mutatja be, ahogyan Candale-i Anna és Habsburg Mária is művelt hercegnőként érkeznek az országba. Vö. KORONDI Ágnes, *Író és olvasó nők a középkori Magyarországon = A zsolttártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., PIM, 2014, 48–51.

14 KERTÉSZ Balázs, *Festetics-kódex = „Látjátok feleim...”: Nyelvmélekek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. MADAS Edit, Bp., OSZK, 2009, 342; KORONDI, i. m., 51.

15 *Epistolae Pavli lingva Hvngrarica donatae: Az zenth Paal leueley magyar nyeluen*, ford. KOMJÁTI Benedek, Krakkó, Vietor, 1533 (RMNy 13).

rekes, iskolás, gyakorlatlan”. Gróf Balassa Zsuzsanna tudott írni, de 1690-ben „igen nehezen formálódó betűkkel és teljesen fonetikus helyesírással írta meg végakarátát, például »az Isten bírói széke előtt is« szavakat így írta: »asisten bérogy sziki előttes«”. Az ország más vidékein az arisztokrata nők között még később válhatott általánosan elterjedté az írás ismerete. Bethlen Miklós önéletírásában feleségére, Kun Ilonára mint „tudós, jó hamar író” emberre emlékszik vissza, „Erdélyben tehát még a 17. század második felében a főúri asszonyok között is kiemelkedő dolognak számított, ha valaki »jó hamar író« volt”.¹⁶

A fenti adatok alapján úgy tűnik, hogy az arisztokrácia tömeges alfabetizálódása valamikor az 1450–1550 közötti időszakra tehető. A férfiak körében a 15. század második felében kezdetét elterjedni az írástudás, a századfordulón már nem ritka a legalább a nevét leírni tudó arisztokrata férfi, a 16. század közepére pedig a társadalom e rétege már jól ír. Ugyanez a folyamat az arisztokrata asszonyok között 1550–1650 között játszódott le, az írni tudás a 16. század közepe táján körükben még kivételes jelenség lehetett, míg száz évvel később már – ha nem is túl jól, de – jellemzően tudnak írni.

A fenti adatok alapján kirajzolódó képet a arisztokrácia könyvkultúrájáról rendelkezésünkre álló ismeretek megerősíteni látszanak. Míg a 16. század közepétől kezdve számos arisztokrata családnak volt kisebb-nagyobb könyvtára,¹⁷ addig a 16. század első feléből sokkal kevesebb magángyűjteményről van adatunk,¹⁸ az ezt megelőző időszakból Csapodi Csaba áttekintése pedig már csak két arisztokrata könyvtűjtőt (Drágfi Tamás és Werbőczy István) tud említeni.¹⁹

Köz- és kismanesség

A nemesség alfabetizációjának vizsgálataiban a statisztikai eszközökkel feldolgozott időszak a 18. század elejétől kezdődik, de ekkortól is csak Vas megyéről van átfogó elemzésünk. Tóth István György az aláírások, illetve az aláírásokat helyettesítő kereszttek vizsgálata alapján a 18. század folyamán a Vas megyei kismanes (100 holdnál kisebb birtokon gazdálkodó) férfiak írástudásának átlagát 27%-osra méri, de vizsgálata a század első és második fele között lényeges különbséget mutat. Értelmezhető adatmennyiség először az 1721–1740 közötti időszakból marad fenn, az okmányokat aláírásukkal hitelesítő férfiak aránya ekkor 22%. Húszéves időszakokban haladva ez az arány egyértelmű javulást mutat: 20% (1741–1760), 25% (1761–1780), 39% (1781–1800).²⁰ Hasonló eredményre jut Hudi József is, aki több Veszprém megyei falu kismanesi társadalmát vizsgálta. Nemesvámoson a 18. század

16 TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, i. m., 139–143.

17 CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtörténet*, Bp., Gondolat, 1987, 106–109; MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon: A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Balassi, 2003, 139–150; MONOK István, *A művelt arisztokrata*, szerk. Bp., Kossuth, 2014.

18 CSAPODI, TÓTH, VÉRTESY, i. m., 92–93.

19 *Uo.*, 82. Lásd még: MADAS, MONOK, i. m., 81.

20 TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, i. m., 126.

végén 22 (41%) kismemes férfi tudott írni, míg 32 (59%) írástudatlan volt, negyvenévesnél később, az 1831–1840 közötti évekre az írni tudó kismemes férfiak aránya ugyanitt már 78% (175 kismemes közül 137 írástudó), míg Bala tonhenyén ugyanebben az évtizedben 52%, Kővágóörsön 63%, Köveskálón 78%, Monoszlón 73%.²¹ A 18. században már a kismemesek olvasni tudására nézve is rendelkezünk kimutatókkal. A 18. századi, Vas megyei nemességvizsgálatok iratanyagát átnézve Tóth 119 esetben tudja egyértelműen megállapítani, hogy a tanúskodó férfi tudott-e olvasni. Eszerint a 119 tanú közül „mindössze 34 tudott olvasni (28,6%), míg 85 (71,4%) nem ismerte a betűket”. Fontos megjegyezni, hogy az arány pár az idősebbek és a fiatalabbak között világos eltérést mutat, míg „a 17. században született nemesek közül 18 tudott olvasni és 70 nem” (az olvasni tudók aránya ebben a csoportban tehát 21%-os), addig a 18. században született nemesek között „11 olvasni tudót és 10 olvasni nem tudót találunk” (az olvasni tudók aránya: 52%). „A fejlődés egyértelmű, az öregebbek közül jóval kevesebb nemes ismerte a betűket.”²² A helyzet a vasitól eltérő felekezeti összetételű Borsod megyében sem volt sokkal jobb. A 18. századi nemességvizsgálatok iratanyagából itt 174 esetben állapítható meg egyértelműen, hogy a tanú tudott-e olvasni, eszerint a java részt református borsodi kismemesek nagyjából fele ismerhette a betűket (olvasni tudók: 78 [45%], olvasni nem tudók: 96 [55%]). Az arány a vizsgálatot a mezővárosokra korlátozva sem javul, a 174 vallomást tevő kismemes negyede miskolci lakos, de közülük csak 18 (40%) tudott olvasni, míg 27 (60%) a nalfabéta volt.²³

A birtokos (100 holdnál nagyobb birtokon gazdálkodó) nemes férfiak alfabetizációjának folyamatáról nincs statisztikai módszerekkel dolgozó áttekintés. A Vas megyei birtokos nemesség – elsősorban az e társadalmi csoportból kikerülő esküdtek – írástudásának vizsgálatára támaszkodó elemzése ugyanakkor azt mutatja, hogy a 16. századi általános a nalfabetizmus²⁴ után a társadalmi rétegben az írni tudás a 17. század folyamán válik elterjedté, de még ebben a században is gyakori jelenség, hogy a vármegyei apparátusban írástudatlan esküdt dolgozik.²⁵ A vas megyei birtokos nemes férfiak körében az írástudás a 18. századra válik általános elterjedt jelissé, „a 18. században a Nyugat-Dunántúlon a vármegyei esküdtek és általában a birtokos nemesurak már mind tudtak írni. A családi levéltárak iratai nagy számban maradtak ránk az aláírásaik és egyetlenegy keresztet rajzolót sem találtunk közöttük”.²⁶

A nemes asszonyok alfabetizációjának folyamatáról statisztika jellemző áttekintés megint csak a 18. századtól készült. A végrendeletek aláírásait vizsgálva a Vas megyei kismemes asszonyok körében a 18–19. század folyamán úgy tűnik, még általános volt az írástudatlanság, az 1721–1880 közötti 130 okmány közül mindössze egyet (1%) hitelesített aláírással a testálót, 129 esetben kereszt helyettesíti az aláírást.²⁷ A borsod

²¹ *Uo.*, 128.

²² *Uo.*, 132.

²³ *Uo.*, 135.

²⁴ *Uo.*, 118.

²⁵ *Uo.*, 118–121.

²⁶ *Uo.*, 122.

²⁷ *Uo.*, 145.

megyei nemességvizsgálatok adatai ezt az eredményt megerősíteni látszanak, a 18. századi eljárások során 15 kisnemes felesége tett vallomást, de a kérdéses iratokat egyikük sem tudta elolvasni.²⁸ Hudi József a 18. század utolsó évtizedét vizsgálva jut hasonló eredményre, ekkor a Veszprém megyei Nemesvámoson élő kisnemes asszonyok még szinte kivétel nélkül írástudatlanok (egyetlen ellenpéldát nem számítva a többi 40 asszony keresztrel helyettesíti az aláírását). A helyzet majd csak a 19. század közepe felé változik valamelyest, az 1831–1840 közötti időszakban a balatonhenyei, kővágóörsi, köveskáli és monoszlói kisnemes asszonyoknak már a 9–18% tud írni.²⁹

A birtokos nemes asszonyok alfabetizációjának folyamatáról nincs statisztikai módszerekkel dolgozó áttekintés. A társadalom e rétegében az országos átlagnál jóval fejlettebb Nyugat-Dunántúlon Tóth szerint valamikor a 17. század végén válik általánossá az írástudás, „a 17. század végén, 18. század elején a nyugat-dunántúli birtokos nemes családok leányai, asszonyai kevés kivétellel már tudtak írni, de az írásuk még bizonytalan, gyerekes”. Ilyen gyakorlatlan kézzel papírra vetett, „inkább rajzolt, mintsem írt” aláírást Tóth a 18. század közepe tájáról (1740-ből) is idéz, az írástudás az ország kevésbé alfabetizált területein a birtokos nemes asszonyok körében ekkor még nem általános. Kazinczy emlékirataiból tudjuk, hogy anyja, a német és latin nyelvű újságokat olvasó, „igen csinos” kézírású bihari főjegyző, majd főszolgabíró és országgyűlési követ, Bossányi Ferenc lánya olvasni tudott ugyan, de írni már nem.³⁰

Mikor kezdődött a nemesi réteg alfabetizációjának folyamata?

A 14–15. századi magyar nemes férfiak írástudására vonatkozó becsléseket Fügedi Erik készített. A dolgozat számos példán keresztül elemzi azt a középkori joggyakorlatot, hogy „a XIV–XV. században a nemesi státus, a leszármazás, sőt a birtokjog elbírálásánál tanúvallomás dönthetett”.³¹ A tanúskodás széleskörű elterjedtségéből Fügedi levonja a következtetést: „a rendszer Mátyás hangoztatta hatáosságának és fontosságának elengedhetetlen előfeltétele, hogy az ország nemessége a szóbeliségben él, írásbelisége nincs, illetve ami van, az csökevényes.”³² A család-történeti feljegyzések teljes hiánya, a végrendeletek késői, a 15. század közepi elterjedése és korlátozott funkciója, ill. a levelezés megint csak a szóbeliség felé mutató sajátosságainak áttekintése³³ után a szerző megkísérelti számszerűsíteni, hogy a 15. században hány nemes tudhatott írni. A számítás a következő tételekből indul ki: hiteleshelyi (40 fő) és megyei (67 fő) nótáriusok, bírói irodák (nádor, országbíró, vajda, szlavón bán) alkalmazottai, illetve azok helyettesei (56 fő), nemes származású kincstári alkalmazottak (80–160 fő), az uradalomban dolgozó deákok (400 fő). A világi adminisztrációban a vizsgált időszak vége felé eszerint legalább 700 nemes származású írástudó dolgozott, ehhez jön hozzá a papi pályán tevékenykedő, nemesek száma (49 káptalannal számolva 196 dignitárius, 100 főesperes, 400 gazdag plébá-

28 *Uo.*, 135.

29 Idézi Tóth István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz... i. m.*, 128.

30 *Uo.*, 143–144.

31 FÜGEDI Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek, i. m.*, 445.

32 *Uo.*, 445.

33 *Uo.*, 451–455.

nián dolgozó pap, összesen – kerekítve – tehát megint 700 fő). A végösszeg – amely „mindenképpen az alsó határt jelenti” – tehát 1400 fő, ez a durván 40 ezres nemesség 3,5%-a.³⁴ A Fügedi által kikalkulált réteg 14–15. századi folyamatos jelenlétét a részletvizsgálatok megerősítik.³⁵

A fenti adatok, példák és becslések alapján a következő kép rajzolódik ki. Egyrészt úgy tűnik, hogy a nemesség két vagyoni alapon elkülönülő rétege, a 100 holdnál nagyobb birtokon gazdálkodó birtokos nemesek csoportja, és az ennél kisebb vagyonnal rendelkező kismemesek alfabetizációjának folyamata markánsan eltér. Míg a birtokos nemes férfiak a 18. századra már mind, feleségeik és lányaik pedig részben alfabetizáltak (a csak olvasni tudók arányát itt megint nem tudjuk megbecsülni), addig a kismemes férfiak és a kismemes nők írás- és olvasástudásának szintje még a 18. század végén, az ország legfejlettebb régióiban sem lehetett sokkal magasabb 40, ill 10%-nál.

Ezt a jellemzően az írástudást mérő adatok alapján kirajzolódó képet a nemesség könyvkultúrájára vonatkozó ismereteink nem cáfolják. Abban minden kutató egyetért, hogy az olvasástudás nehezen feltérképezhető szintje a könnyebben vizsgálható írástudásé fölött kellett, hogy legyen, elvileg tehát feltehetjük, hogy az olvasni tudók aránya a fenti ábrán bemutatottaknál jóval kedvezőbb is lehetett. A nemesség olvasmánya irólránk maradt adatok alapján ez a hipotézis azonban kevésbé tűnik valószínűnek, a kirajzolódó kép sokkal inkább azt mutatja, hogy akik írástudatlanok voltak, olvasni sem igen olvastak. Tóth István György vizsgálatainak eredménye szerint, „a részletesen összeírt taxalista kismemesi háztartásokból kevés kivétellel mindig hiányzik a könyv, és ha egy-egy esetben ennek lehetett is más magyarázata, az esetek többségében – közelebbről meg nem állapítható arányban – ez még sem jelentett mást, mint azt, hogy a legtöbb vasi kismemesnek egyetlen könyve sem volt”. Tóth három 18. [17.?] századi vasi kismemes hagyatékában talál könyvet, az összesen 12 kötetből kettő iskolai tankönyv, egy Biblia, egy énekeskönyv, egy jámbor olvasmány, egy katekizmus, hat pedig imakönyv.³⁶ A vasi birtokos nemesek tulajdonában a 18. századtól kezdve már lényegesen több könyvet találunk, de még ebben a társadalmi rétegben is gyakori az egy-két kötetes könyvtár. Cseh Istvánnak – egy gazdasági feljegyzések készítésére szolgáló jegyzetfüzetet nem számítva – egyetlen kézirat, német nyelvű (feltehetően német anyanyelvű felesége által használt) imakönyve volt (1754), Kis Mihály (1771), Kelemen László (?) és Szecsődi István (1746) után kilenc-kilenc könyv maradt (utóbbi kötetek közül három magyar nyelvű, „asszonynak való” imakönyv), míg Peőczy Ferenc 1799-es hagyatékai leltára tizenhárom kötetet sorol fel. Tartalmukat tekintve a gyűjteményekben „jogi kézikönyvek, imakönyvek, esetleg Biblia, egy-egy »historikus« könyv, régi, megőrzött tankönyvek, szótárak, valamint orvosságok és konyhai finomságok valószínűleg kézzel írt receptjei” maradtak fenn.³⁷ A

34 Uo. 456–457.

35 MAKKAI László, *Pest megye története*, Bp., 1958, 93; BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971; DRASKÓCZY István, *Litteratusok egy Pest környéki nemes családban a XIV–XV. században*, Magyar Herald, 1984, 155–175.

36 TÓTH, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, i. m., 198–199.

37 Uo., 199–201.

vasi birtokos nemesség magánkönyvtárainak méreteire jellemző, hogy az Ostffy Ferenchagyatékában fennmaradt húszkötetes gyűjteményt Tóth már „határeset”-ként tárgyalja (erre „már nem mondhatjuk, hogy csupán néhány kötetet tartott, de azt sem, hogy szép könyvtára volt”,³⁸ a két leggazdagabb könyvtárral rendelkező vasi birtokos nemesnek, Weöres Mihálynak (1760) és Nagy Dávidnak (1781) 99. ill. 185 kötetből áll a gyűjteménye.³⁹ Tóth kimutatásainál – igaz – jóval kedvezőbb kép alakul ki Monok István országos áttekintéséből, ő már a 16. század végéről is ismer legalább 171 kötetből álló köznemesi könyvtárat.⁴⁰

Városi lakosság

A szabad királyi városok lakosságának írás- és olvasástudásáról az 1870-es népszámlálás ad először országos szintű, megbízható adatsort. Az áttekintés Magyarország és Erdély területéről 79, Horvát-Szlavonországból 8, a határőrvidékről pedig 12 szabad királyi várost, ill. Fiume városát vizsgálja. Az aalfabetizmus szintje a vizsgált városok között nagy eltérést mutat; a legjobb eredményt Kőszeg hozza, itt a 6 évnél idősebb lakosság alig több, mint 15%-a nem tud se írni, se olvasni. Ugyanez az adat a lista utolsó helyén végző Széken 85% fölött alakul, a többi város a két szélső érték között folyamatos átmenetet képezve egyenletesen oszlik meg.⁴¹ Az országrészek átlagát tekintve a következő adatokat kapjuk (írni és olvasni tudó, 6 évnél idősebb városi lakosság aránya): Magyarország 55%, Erdély 41%, Fiume város és kerülete 55%, Horvát-Szlavonország 52%, határőrvidék 52%.⁴² A magyar királyság egészét egységesen kezelve 1870-ben a városi lakosságnak tehát a fele (51%) tudott írni és olvasni is. A nemek közötti különbség a városi írni és olvasni tudó rétegben nem mutat nagy eltérést, a városi nők és a városi férfiak alfabetizációjának szintje közelebb áll egymáshoz, mint a városi és a vidéki társadalom írástudása (írni és olvasni tudó, 6 évnél idősebb városi nők/férfiak aránya, egész száma kerekítve): Magyarország 47/64%, Erdély 32/51%, Fiume 48/63%, Horvát-Szlavonország 46/59%, határőrvidék 42/62%, országos átlagban tehát: 43/60%.⁴³ Ugyanez figyelhető meg az írni és olvasni is, illetve a csak olvasni tudók között, a városokban az utóbbi réteg – a határőrvidéket leszámítva – csak néhány százalékot tesz ki (írni és olvasni/csak olvasni tudók aránya): Magyarország 55/4%, Erdély 41/5%, Fiume 55/0%, Horvát-Szlavonország 52/1%, határőrvidék 51/17%.⁴⁴

Az 1870-es népszámlálást megelőző időszak városi lakosságának írástudásáról nincsenek statisztikai módszerekkel dolgozó kimutatások. Pál Judit a II. Lipót 1791-

38 *Uo.*, 201.

39 *Uo.*, 203–227.

40 MONOK, MADAS, *i. m.*, 150–153.

41 Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, Pest, Athenaeum, 1871, 230–231.

42 *Uo.*, 231–232.

43 *Uo.*, 231–232.

44 *Uo.*

es trónra lépésének alkalmából tett hűségeskük aláírásait vizsgálva három erdélyi városról ugyan közöl számszerű adatokat, de ezek irreálisan magas eredményeket hoznak. Marosvásárhelyen – egész számra kerekítve – a listán szereplők 58%-a, Székelyudvarhelyen 90%-a, Sepsiszentgyörgyön 79%-a írta alá a hűségesküt, a mijóval meghaladja az 1870-es népszámlálás alkalmával mért szintet (akkor Marosvásárhelyen a hat évnél idősebb lakosságnak még mindig csak 53%-a, Székelyudvarhely 62%-a, Sepsiszentgyörgy 43%-a tudott legalább olvasni).⁴⁵ A korábbi magasabb eredmények – ahogyan arra Pál is felhívja a figyelmet – egyrészt arra vezethetők vissza, hogy az aláírók mind magasabb társadalmi réteghez tartozó férfiak, másrészt arra, hogy feltehetően nem minden aláírás saját kezű.⁴⁶

Mikorra tehető a városi lakosság alfabetizációs folyamatainak kezdete? Az írásbeliség a magyarországi városok éltében a 13. század közepétől kezd szerepet játszani. Az első magyarországi város által kiadott hiteles oklevél 1255-ben kelt Esztergomban, ezt követően előbb szórványosan, majd – 1290-től – egyre nagyobb tömegben maradnak fenn hasonló dokumentumok,⁴⁷ míg végül a 14. század közepéig minden nagyobb magyarországi városban megindul az oklevéladás. A városi írásbeliségnek ez az első korszaka ugyanakkor még erősen kapcsolódik az egyházi intézményrendszerhez, „a hiteleshelyek számos városban gyakoroltak döntő befolyást nemcsak egyes dokumentum-típusok formai elemeire, hanem a városi kancelláriák kialakulására általánosságban is”, így például Sopronban 1260-tól a 14. század közepéig a johannita rendház vezetői „játszottak szerepet a városi oklevélkiadásban”, Pozsonyban „a helyi társaskáptalan biztosította az oklevél-kibocsátás személyfeltételeit”.⁴⁸ A fejlődés következő szakaszát jelzi, amikor már maguk a városi kancelláriák is hiteleshelyként kezdenek működni, „az előbbiekhöz hasonló tekintéllyel és jogkörrel”.⁴⁹

Az írásbeliség szempontjából legrészletesebben vizsgált város, Sopron esetében a 14. század közepétől kezdődő időszakot, „az írásbeliség megoszlásának korát” (1352–1631) Mollay Károly három fejlődési szakaszra osztja. „Az első szakaszban (1352–1450) a latin mellett megjelenik a német, a jiddis és a héber nyelvű írásbeliség (a magyar csak szórványokban), a világi papok (kevésbé a ferences szerzetesek) egyházi írásbelisége mellett kialakul a városi kancellária világi írásbelisége, a plébániai iskola működése viszont már a következő szakasz nem-kancelláriai, polgári írásbeliségét készíti elő. A második szakaszt (1451–1549) főleg a polgárság nem-kancelláriai írásbeliségének kibontakozása különbözteti meg az elsőtől; kéziratok, majd nyomtatványok forgalmazása a következő szakasz irodalmi műveltségének alapját veti meg. A harmadik szakaszban (1550–1631) jelenik meg a magyar nyelvű írásbe-

45 *Uo.*

46 PÁL Judit, *Városfejlődés a Székelyföldön: 1750–1914*, Csíkszereda, Pro-Print, 2003 (Múltunk könyvek), 456–458.

47 A Magyar Királyság városi hatóságai által 1255–1305 között kiadott, teljes szövegükben ismert oklevelek katalógusát lásd SZENDE Katalin, *A magyar városi írásbeliség kezdetei = Arcana tabularii: Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*, szerk. BÁRÁNY Attila, DRESKA Gábor, SZOVÁK Kornél, Budapest– Debrecen, 2014, 435–458.

48 *Uo.*, 450.

49 *Uo.*, 451.

liség, amely a latinnal és a némettel együtt most már irodalmi szintre emelkedik (a jiddis és a héber viszont megszűnik).⁵⁰ Az első, a 14. és a 15. század közepe közötti időszakban tehát a latin mellett a népnyelvű, az egyházi mellett a világi írásbeliség is megjelenik már, de az íráshasználat jellemzően nem lép ki a városigazgatás hivatalos keretei közül. A polgári írásbeliség kibontakozása a következő száz év újdonsága. Ezt az időszakot „elsősorban az írástudók számának gyors növekedése, az írni-olvasni tudás, az írásbeliség kiterjedése, kézíratos, majd nyomtatott művek forgalmazása”, illetve „az írástudók társadalmi helyzetének emelkedése” jellemzi.⁵¹ A nótáriusok⁵² és az iskola mesterek⁵³ megbecsültsége a 15. és a 16. század közepe közötti száz évben folyamatosan növekszik, az előbbi csoport Schöckel Bernáttal kezdve már nem csak nótárius, hanem gyakranközjegyző is,⁵⁴ a utóbbi réteg elismertségének emelkedését jelzi, hogy Hengst Lénárd személyében 1508–1514 között a városi iskolának először lesz jómódú patrícius származású vezetője.⁵⁵ A tendencia, az írástudás megbecsültségének emelkedése a városi polgárság körében is jól kimutatható, „a fejlődési szakaszból már vannak adataink az írásolvasással nem hivatásszerűen foglalkozó, kereskedő vagy iparos polgárok írástudásáról” is.⁵⁶ Az írástudók legnagyobb részét kitevő kereskedőréteg mellett „pék, posztónyíró, ötvös és kalaposmester” írástudásáról maradtak fenn adatok, de az írástudók között már polgárraszonyt is találunk.⁵⁷

A fenti adatok alapján a városi lakosság alfabetizációs folyamatának kezdetét a 15. század közepére valószínűsíthetjük, úgy tűnik, hogy a 15. század közepe előtt a városokban is csak az adminisztrációban dolgozó néhány fő tudott írni és olvasni. A városi lakosság alfabetizációjának 1450 körülre becsült kezdete a magyarországi városok között a felső határt jelentheti; Sopron, Pozsony és Eperjes az 1870-es népszámláláson a városok rangsorának első felében végez; a száz vizsgált város közül Sopron a 3., Pozsony a 10., Eperjes a 38. leginkább alfabetizált város.⁵⁸

A beclést a városi könyvkultúrára vonatkozó adatok nem cáfolják. A soproni írásbeliség 1451–1549 közötti fejlődési szakaszának áttekintését Mollay az olvasmányanyagról tudósító adatok felsorolásával zárja, az első kézíratos hagyományozó végrendelettől (1457) kezdve a következő század közepéig számtalan – olykor egykét, más esetekben tíznél is több művet tartalmazó, jellemzően papi – magángyűjteményt említ.⁵⁹ Az 1393–1526 között – nagy többségükben a Mohácsot megelőző generáció (1495–1525) élete folyamán – kelt végrendeleteket átvizsgálva Szende

50 MOLLAY Károly, *Többynnyelvűség a középkori Sopronban*, Soproni Szemle, 1967/3, 317–333, 317.

51 MOLLAY Károly, *Többynnyelvűség a középkori Sopronban*, Soproni Szemle, 1968/4, 37–58, 37.

52 Uo., 37–45.

53 Uo., 46–47.

54 Uo., 40.

55 Uo., 46.

56 Uo., 47.

57 Uo., 48.

58 Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, *i. m.*, 230.

59 MOLLAY, *i. m.*, 19–56.

Katalin statisztikát is közöl, a 119 testamentum összesen 106 könyvről rendelkezik, ezek közül 102-t (96%) férfiak, 4-et (4%) nők hagyományoznak. Ha a férfiak közül kivesszük a papok által hagyományozott könyveket a két adat – 10 (71%), ill. 4 (29%) – sokkal kiegyenlítettebbé válik.⁶⁰ Pozsony 1415–1529 között kelt 883 végrendelete összesen 84 könyvet említ, ezek közül 75-öt férfiak (89,3%), 9-et nők (10,7%) hagynak a kijelölt örökösrre.⁶¹ Eperjesről 1515-ből maradt fenn először magánszemély könyvvásárlására vonatkozó adat,⁶² de a 16. század közepétől a korszakhoz képest már tekintélyes könyvgyűjtemények inventáriumai maradtak fenn. Feyner Gergely eperjesi polgár után 1552-ben 22 könyv – köztük egy magyar nyelvű Solthar koenve – marad, a plébánia könyvtárának jegyzéke ugyanekkor 77 tételt említ, Wingler Apollo volt iskolamester könyvtárát az 1556-os könyvjegyzék 44 tételben sorolja fel, Fainer Gergely eperjesi polgár javainak 1559-es összeírásában 29 könyv és egy köteg papír is szerepel.⁶³ Az ország egészének városi könyvgyűjteményeit összegző elemzés a 16–17. századról készült. Az áttekintés a gyűjtemény mérete alapján három könyvtártípust különböztet meg, a kis könyvtárakban 1–20, a közepesekben 21–100, a nagyokban 100–200 kötet volt. Kis könyvtárral jellemzően a mesteremberek („pl. kádár, szabó, pék, lakatos”) és egy-két városi tisztviselő rendelkezett, ezekben a gyűjteményekben „leginkább a napi vallásgyakorlathoz szükséges könyvek (Biblia, énekeskönyv, katekizmus stb.) a dominánsak, de a különböző prédikációs- és beszédgyűjtemények [...] mellett egy-egy történeti vagy szépirodalmi mű is akad”.⁶⁴ Közepes méretű könyvtára a jómódú kereskedőknek, mesterembereknek, tanároknak, orvosoknak, jogászoknak és városi tisztségviselőknek volt. „A mesteremberek és kereskedők könyvtáraiban a teológiai és hitvita-irodalom, illetve bibliakommentárok mellett néhány esetben a történeti munka és a humanista irodalom sem hiányzik”, az értelmiségi munkát végzők esetében a könyvtárak anyagának jó részét – nem meglepő módon – a szakkönyvek teszik ki.⁶⁵ A városi értelmiség vezető rétegének tagjai („tanárok, orvosok, jogászok [...] és a vezető tisztségviselők”) által birtokolt nagy könyvtárak a nagyobb városokra, elsősorban Sopronra, Kassára, Brassóra és Kolozsvárra voltak jellemzők, „a protestáns teológia, a antik szépirodalom és történeti munkák mellett” ezekben a gyűjteményekben „a szakkönyvek (jogi, orvosi vagy pedagógiai) száma lényegesen megnő”.⁶⁶

60 SZENDE Katalin, *Otthon a városban: társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*, Bp., MTA TTI, 2004 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 32), 81, 118.

61 Uo.

62 IVÁNYI Béla, *Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVI. században*, MKsz, 1911/1–2–3, 132–146, 216–226, 301–318, 311.

63 Uo., 304–309.

64 FARKAS Gábor, *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*, MKsz, 1992/2, 100–121, 109.

65 Uo., 110–111.

66 Uo., 111.

Parasztok

A parasztek írástudásáról a 18. századot megelőzően nincsenek statisztikai ilag értelmezhető adataink. A 18. századtól megjelenő adata sorok is sokáig csak a paraszti réteg férfi tagjainak alfabetizációját teszik vizsgálhatóvá, a falvak és a mezővárosok női lakosságának írni és olvasni tudása azonban minden biznnyal alatta maradt a kompetencia férfiak körében mért szintjének.⁶⁷ A 18. századi viszonyokat statisztikai eszközökkel először Benda Kálmán vizsgálta. Benda a dunántúli falvak és mezővárosok társadalmának legfelső rétegét tekinti át. Adatai a Mária Terézia 1768-as rendeletének nyomán elvégzett, a falvak és a mezővárosok földesúri terheit vizsgáló felmérésből származnak, a kilenc pontból álló kérdőívet a község elöljárósága („bíró vagy mezővárosokban főbíró, törvénybíró vagy kisbíró és 3–5 esküdt”) válaszolta meg, majd hitelesítette aláírással, ill. – az írástudás hiányában – kereszttel.⁶⁸ A dunántúli megyék megradtválaszlapjait („átlagban mindenütt hiányzika települések 10–20%-a”)⁶⁹ átnézve Benda a következő eredményre jut. A paraszti réteg elitjének alfabetizációja Sopron megyében jutott a legmesszebb, itt „a paraszti települések (mezővárosok és falvak együtt)” – egész száma kerekítve – 49%-ában a vezetés legalább egy tagja, 28%-ában kettő vagy annál több tagja tudja kereszt helyett aláírásával hitelesíteni a válaszokat. Ugyanezek az értékek a többi megyében így alakulnak. Moson: 46/16%; Komárom: 27/20%; Győr: 15/0%; Tolna: 9/2%; Veszprém: 8/5%, Somogy: /0%; Zala: 3/1%; Baranya: 1/1%.⁷⁰ A falvak és a mezővárosok adatainak elkülönítése itt ugyanakkor azt mutatja, hogy a két településtípus közül az utóbbi jóval fejlettebb írástudó réteggel rendelkezik. Míg a Benda által vizsgált mezővárosok elöljárósága- inak 39%-ában egy, 15%-ában kettő vagy annál több írástudó dolgozott, addig ez az arány a falvak esetében 10/4%.⁷¹ Az áttekintést összegezve Benda kimondja, hogy „dunántúli átlagban a közösségi elöljárók (tehát a paraszti elit) legfőljebb 15%-a értett a betűhöz. A férfi parasztnépesség tömegeiben ez az arány még alacsonyabb kellett, hogy legyen, s az asszonyoké még ez alatt lehetett”.⁷²

A Benda által felvázolt képet Tóth István György egyetlen megyét áttekintő vizsgálata megerősíteni látszik. Tóth parasztek által hitelesített dokumentumokon (kötelezvények, adóslevelek, adásvételi szerződések, falubírói elszámolások stb.) fennmaradt aláírások, illetve az azokat helyettesítő keresztek arányából következtet a Vas megyei parasztság írástudására. Az áttekintés a 17. századból 44 (magyar, német szlovén és horvát nemzetiségű) Vas megyei falu adatait gyűjti össze; a 611

67 TÓTH, *i. m.*, 80. Hogy mennyivel marad alatta, nehéz megbecsülni. 1870-ben az analfabéta nők és férfiak aránya közti különbség az ország 78 vármegyéjében mindenesetre már sehol sem nagyobb 9%-nál (*Uo.*, 250–251).

68 BENDA, *i. m.*, 128–129.

69 *Uo.*, 129.

70 *Uo.*, 129–130.

71 *Uo.*, 130.

72 *Uo.*, 132.

adat mindegyike kereszt, a vizsgált területen a század végéig egyetlen paraszti kéztől származó aláírást sem sikerül begyűjtenie a szerzőnek. „Bár ez a 611 keresztet rajzoló parasztember csak töredéke Vas vármegye 17. századi lakosságának [...], abból, hogy a 44 faluban egyetlenegy írni tudó parasztot sem találtunk, mégis levonhatjuk a következtetést: a 17. században a vasi parasztság körében általános volt az írástudatlanság.”⁷³ Tóth mérését Horváth József a 17. századi, győri végrendeleteket feltáró kutatása némileg árnyalja. A több mint ezer testamentum vizsgálata alapján kiderül, hogy a mezővárosban a városi jobbágyok között már a 17. század első felében sem teljes az írástudatlanság, sőt „úgy tűnik, hogy a város vezetői az 1620-as években már írástudó emberek voltak”.⁷⁴ A 18. századra – immár 70 falu 1640 adata alapján – 2,4%-ra javul azoknak a parasztnak az aránya, akik legalább saját nevüket letudják írni. A szerző ugyanakkor kiemeli, hogy „az írni tudók aránya valószínűleg még ennél is kisebb lenne, ha statisztikáink átfognák a parasztság egészét. A falusi társadalom legalsó rétegei azonban nem szerepelnek forrásainkban: őket nem választották meg esküdtnek, kezesnek sem kérték fel őket, és mivel nem voltak földjeik, ezek eladásáról sem állíthatnak ki iratokat”.⁷⁵ A falvakban mért adatok a következő században sem változnak számottevően: az 58 falu iratanyagából begyűjtött 3272 adatból 3093 (94,5%) a kereszt, 179 (5,5%) az aláírás.⁷⁶ Benda vizsgálataival összhangban a falvakban mért adatoknál sokkal jobb eredményt hoz a Tóth által elemzett egyetlen mezőváros, Körmen, ahol a keresztet rajzoló (65,8%), illetve az aláírással hitelesítő (34,2%) aránya a 18. század folyamán lényegében nem változik.⁷⁷ Hasonló adatot ismerünk még Keszthely 19. század eleji állapotáról; itt 1838-ban a férfiak durván 30%-a tudhatott írni,⁷⁸ de ebben a 30%-ban még ekkor is alig találkozzunk nőkkel.⁷⁹

Az így kirajzolódó képet a parasztnak a könyvkultúrájára vonatkozó adatok megerősítik. Péter Katalin a népszerű kiadványok számának a 16. század utolsó harmadában megfigyelt, radikális mennyiségi növekedéséből arra következtet, hogy – ha nem is nagy számban, de – ekkor már számolni kell paraszti származású olvasóközönséggel is.⁸⁰ Tóth István György ugyanakkor meggyőzően mutatja be, hogy a 19. századot megelőző időszakban a társadalmi réteg körében az egyetlen nagyobb számban elterjedt könyvtípus az imakönyv lehetett. Több adat bizonyítja, hogy írni nem tudó (vagy az írást nem használó) parasztnak a 18. században már rendelkeznek imakönyvvel, de az adatok egy részéből az is kiderül, hogy a társadalmi réteg számára a könyvből olvasás az imádkozás szinonimája, úgy tűnik tehát, hogy más könyv-

73 TÓTH, *i. m.*, 63–64.

74 HORVÁTH József, *Írásbeliség és végrendelezési gyakorlat Győrben a XVII. században*, Acta Papensia, 2002/1–2, 81–98, 94.

75 TÓTH, *i. m.*, 65–66.

76 *Uo.*, 67.

77 *Uo.*, 66.

78 KIRÁLY Ferenc, *Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében = Művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. TURBULY Éva, Zalaegerszeg, 1990 (Zalai Gyűjtemény, 31), 166–170.

79 BENDA Gyula, *Írni tudás és iskola*, Acta Papensia, 2002/1–2, 173–180, 175.

80 PÉTER, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja...*, *i. m.*, 1024–1025.

típust nemigen ismertek.⁸¹ A másik műfaj, amely elvileg elterjedt lehetett volna, a kalendáriumjelenléte a paraszti társadalomban a 19. századot megelőző időszakból sem a Nyugat-Dunántúlon, sem az Alföldön nem mutatható ki. Sopron és Zala megyei, 18. századi boszorkányperek, illetve szintén 18. századi, nagykőrösi bűnperek időpont-megjelöléseijól mutatják, hogy a tanúskodó paraszti időszak szemléletékkor még nem a kalendáriumok által használt felfogás (év, hónap, nap), hanem a hagyományos, az időpontokat az egyházi ünnepek vagy (ritkábban) a mezőgazdasági év eseményei alapján körülíró szokás határozza meg.⁸² A Tóth vizsgálatai nyomán kirajzolódó képet Sz. Kristóf Ildikó a 16–18. század körülbelül kétezzer boszorkánypere-rétáttekintő kutatása megerősíti. A tanúvallomásokból kigyűjtött, az alfabetizációra vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a falusi, mezővárosi lakosság a vizsgált időszak alatt olvasni már viszonylag nagy számban, írni meglehetősen ritkán tudott, a nyomtatott kultúrával pedig szinte kivétel nélkül az imakönyveken keresztül érintkezett (az imakönyveken kívül – elvéve – előfordul még ábécés könyv, kalendárium [két említés], ének- vagy zsoltárkönyv, szöveggel ellátott vagy nélküli vallásos kép).⁸³

A fenti szakirodalmi összefoglalás eredményei a magyarországi világi vershagyomány kialakulásának vizsgálatát segítik. Statisztikai módszerekkel értelmezhető adatokat – láttuk – csak a 18. századtól kezdve ismer a kutatás, de országos felmérés először csak a 19. század utolsó negyedében készül. A 18. századot megelőző időszakban az alfabetizáció kutatói tehát csak alig-alig látnak bele. A kirajzolódó kép mégsem teljesen tanulságok nélkül való. Egyrészt – nem meglepő módon – úgy tűnik, hogy a 15. század közepétől 1536-ig terjedő időszakban az írott, tehát olvasás útján befogadható szövegek halmozaként felfogott irodaloma paraszti rétegszámára még egyáltalán nem, de a kispapok körében is csak nagyon korlátozott mértékben volt hozzáférhető. Másrészt azt látjuk, hogy az arisztokrácia férfi tagjai körében éppen ezalatt az időszak alatt válik általánosan elterjedté a betűk ismerete, a századforduló környékén tehát egyre több az irodalom iránt is érdeklődő arisztokrata megléte valószínűsíthető. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy úgy tűnik, ha nem is túl nagy arányban, de a nemesség körében a 14. század elejétől kezdve végig kimutatható egy írástudásból élő hivatalkor réteg, illetve az, hogy az első sorban német környezetben kifejlődő városi írásbeliség a jelek szerint messze meghaladta az összes többi társadalmi réteg alfabetizáltságának szintjét.

81 TÓTH, i. m., 81–82.

82 Uo., 82–84.

83 KRISTÓF Ildikó, *Istenes könyvek – ördögös könyvek: Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvakban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján = Népi kultúra – népi társadalom: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 18, szerk. SZILÁGYI Miklós, Bp., Akadémiai, 1995, 67–104. A boszorkányperekről lásd még: TÓTH, i. m., 113–116. A kutatás eredményeként kirajzolódó képet Tóth a következőképpen foglalja össze: „Az írás jelenléte ekkor [a 18. században] a falvakban már általános, de a paraszti nagy többsége még írástudatlan, és ezért a legtöbben nem tudták megfejteni az okmányok tartalmát – ezért lehetett a ládában őrzött, titkos iromány ördögös dolog az analfabéta jobbágyok számára.” (TÓTH, i. m., 116.)

Összefoglaló

Az dolgozat szakirodalmi összefoglaló, amely a magyar nyelvű világi költészet kialakulását vizsgáló, Horváth Iván vezette OTKA-projekt (109127) segédanyagaként készült. Ahhoz, hogy világosabb képet kapjunk a környezetről, amelyben – a fennmaradt adatok tanúsága szerint valamikor a 15. század közepe táján – egyszerre igény mutatkozott világi tematikájú versekre, a témakutatóinak eredményeire támaszkodva megpróbáltuk megrajzolni, hogy milyen szinten lehetett akkortájt a magyarországi írni és olvasni tudás. Az áttekintés három tanulsággal szolgál. Egyrészt – nem meglepő módon – úgy tűnik, hogy a 15. század közepétől 1536-ig terjedő időszakban az írott, tehát olvasás útján befogadható szövegek halmozaként felfogott irodalom a paraszti réteg számára még egyáltalán nem, de a kisnemesek körében is csak nagyon korlátozott mértékben volt hozzáférhető. Másrészt azt látjuk, hogy az arisztokrácia férfi tagjai körében éppen ezalatt az időszak alatt válik általánosan elterjedté a betűk ismerete, a századforduló környékén tehát egyre több irodalom iránt is érdeklődő arisztokrata meglete valószínűsíthető. Ezeknél azonban sokkal fontosabb, hogy úgy tűnik, ha nem is túl nagy arányban, de a nemesség körében a 14. század elejétől kezdve végig kimutatható egy írástudásból élő hivatalnok réteg, illetve az, hogy az elsősorban német környezetben kifejlődő városi írásbeliség a jelek szerint meghaladta az összes többi társadalmi réteg alfabetizáltságának szintjét.

Literacy in Late-Medieval and Early Modern Hungary

This paper is a literature review completed as part of an OTKA project (109127) supervised by Iván Horváth. In order to shed more light on the context in which – according to extant data, roughly around the mid-fifteenth century – a demand for poems with a secular theme suddenly emerged, relying on the results of experts in the field we tried to reconstruct the levels of reading and writing skills in Hungary in the mentioned period. The overview produced three key observations. First, and rather unsurprisingly, it seems that in the period between the middle of the fifteenth century and 1536, written literature, that is literature to be processed through the act of reading, was not yet accessible for the peasantry, and even the lower nobility had a severely restricted access to it. Second, literacy becomes more or less universal among the male members of the aristocracy precisely in this period, so around the turn of the century, an increasing number of aristocrats with a literary interest can be supposed. Finally, it is even more important that among the ranks of the nobility, from the beginning of the fourteenth century until the end of the examined period, a group of officials making a living from their literacy can be indicated, and that urban literacy, predominantly developing in the German-speaking regions, has far surpassed all the other social ranks in terms of literacy levels.